

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 56, 2010, pp. 6–30

Publisher: Retorikförlaget AB

Author Brigitte Mral, Örebro University.

Title “Attitude Matters’ – Attitude Expressions as Means of Persuasion” [”Attitude matters”. Attitydyttringar som retoriska medel].

Abstract Rhetorical criticism refers primarily to studying and critically analyzing explicit expressions of actors in rhetorical situations: arguments, stylistic approaches, visual messages, etc. It can also refer to additionally mapping a more implicit, unspoken and elusive level of implications, for instance, as well as underlying values and premises. This article presents a discussion on yet another elusive but often decisive communication level that has received little attention within the study of rhetoric, namely communication attitudes and how they manifest themselves, verbally as well as non-verbally. Within a rhetoric context, Kenneth Burke discusses the concept of attitude in interesting but undeveloped lines of reasoning. He suggests that his own model of dramatism, the pentad (Act, Scene, Agent, Agency, Purpose), be complemented with attitude as a sixth element. Burke seems to even see attitudes as the core of rhetorical, symbolic action. In this article, in relation to Burke but also to Michael Billig, a line of thought is developed regarding attitudes and attitude expressions as rhetorical means, that is communicative factors that can certainly be unconscious but can also be chosen just like other rhetorical strategies can.

Keywords Rhetorical criticism, attitude, Kenneth Burke, dramatism, Michael Billig.

*Brigitte Mral är professor i retorik vid Örebro Universitet.
Epost: brigitte.mral@oru.se*

Brigitte Mral:

“Attitude matters”

Attitydyttringar som retoriska medel

Studiet av retoriska yttringar och övertygande medel, det vi kallar för retorikanalys eller “rhetorical criticism”, syftar i första hand till att undersöka och kritiskt granska explicita yttringar hos aktörer i retoriska situationer: argument, stilistiska grepp, visuella budskap etc. Det kan också syfta till att därutöver kartlägga en mera implicit, outtalad och svåråtkomlig nivå av t.ex. underförståddheter och underliggande värderingar och premisser.¹ Jag vill här diskutera ytterligare en svårgräpbar men ofta avgörande kommunikationsnivå som sällan har berörts inom retorikvetenskapen, nämligen kommunikationsattityder och hur de yttrar sig, verbalt och icke-verbalt. Kommunikation sällan enbart på ett rationellt plan utan det försiggår emotionella processer av t.ex. sympati/antipati, aggressivitet/vänlighet, entusiasm/likgiltighet etc. Det handlar i grunden om attityder till både situationen, ämnet och publiken respektive motparten. Diskussionen kring attityder och attitydyttringar kommer här att knytas till ett konkret empiriskt exempel, nämligen offentliga hearings i samband med kärnavfallsfrågan.

Jag har i ett annat sammanhang och ur ett genusperspektiv diskuterat frågan om argumentationsattityder, d.v.s. den attityd man intar till själva argumentations-situationen, och då kommit fram till att ett underläge genererar andra strategi-

1 Se t.ex. Anders Sigrell: *Att övertyga mellan raderna* (Retorikförlaget, 2001)

er än en dominansens retorik. Den som befinner sig i överläge kan t.ex. tillåta sig en agonistisk attityd i en argumentation medan den som har låg status ofta måste hitta andra, mera förhandlande och inbjudande, strategier för att bli hörd.² Attityd-begreppet har hittills inte utvecklats närmare i retorikteorin, även om vissa högst intressanta ansatser finns. Här ska denna aspekt belysas och utvecklas både teoretiskt och i viss mån metodologiskt, med offentliga utfrågningar i samband med kärnavfallsfrågan som konkreta empiriska exempel.

Vad är en attityd?

Attitydbegreppet är komplicerat och svårgripbart. Rent etymologiskt härstammar ordet *attityd* från franskans *attitude* och det italienska *attitudine*, vilket var ett tekniskt uttryck inom bildhuggar- och målarkonsten och syftade på kroppsställning. Man härleder det också från det medeltidslatinska *aptitudo*, lämpligt tillfälle, läglighet och det latinska *aptus*, avpassad, tjänlig.³ Begreppet började användas under 1600-talet inom både konsten och dansen och då som positionering av en mänsklig figur i sin omgivning, dess hållning, gester och poser. Men begreppet vidgades snabbt till att syfta på mera abstrakta sammanhang:

An extension of meanings took place during the subsequent centuries and the term acquired such interpretations as the mental positioning of an individual on a political issue; modes of thought characteristic of groups or classes, or even a person's general motivational predispositions towards his world.⁴

Attityd används således ofta som en term som knyter ihop inre och yttre hållning, som exempelvis i Nationalencyklopedins definition: "attityd, förhållningssätt, visa sin inställning till något genom t.ex. kroppsställning eller kroppshållning".

Attityd är vardagsspråkligt ett relativt enkelt begrepp. Man har en intuitiv förståelse för vad det innebär att ha, eller inta en attityd gentemot något eller någon (redan här en kroppslig koppling). Eller, som sociolingvisten Michael Billig beskriver fenomenet:

In everyday life we take it for granted that we all have "attitudes". We would hardly be perplexed, if we were stopped on the street by a well-dressed stranger who wished to inquire about our "attitudes". We might not have time to reply to the questions, but it would be a strange response to say "I'm sorry but I don't possess any attitudes at all".⁵

2 Brigitte Mral, "Motståndets retorik: om kvinnors argumentativa strategier", i: *Rhetorica Scandinavica* 27 (2003); Brigitte Mral, "Some Gender Aspects Concerning the Concept of 'Strategic Maneuvering'", i: Peter Houtlosser & Agnès van Rees (red.) *Considering Pragmatic-Dialectics* (New Jersey, London: Lawrence Erlbaum, 2006).

3 SAOL.

4 Melvin L. DeFleur & Frank R. Westie, "Attitude as a Scientific Concept", i: *Social Forces*, (Vol. 42, No. 1., 1963):18.

5 Michael Billig, *Arguing and thinking. A rhetorical approach to social psychology* (Cambridge University Press, 1996), s. 205.

Som vetenskapligt koncept har attitydbegreppet främst utvecklats inom sociologin och socialpsykologin. Inom den senare har man intresserat sig för attityder och attitydförändringar ända sedan 1920-talet. Man ser här attityd främst som något inre och inte direkt iakttagbart, en disposition som byggs upp av erfarenhet som styr individens handlande.⁶ Attityder definieras också som omdömen, positiva eller negativa om en företeelse, en grupp eller en ideologi. Michael Billig menar att begreppet har varit problematiskt:

Different psychologists have offered different definitions. Some have argued that our attitudes reflect our emotions, whilst others stress that our attitudes are habits of thinking. For other psychologists our attitudes are neurological states of readiness.⁷

Billig menar dock att socialpsykologerna är ense om en aspekt av attitydbegreppet som har betydande retoriska implikationer, nämligen att attityd handlar om värderingar: "Attitudes refer to evaluations which are for or against things, issues, people or whatever". Och därmed, menar han, är attityder situerade i en vidare retorisk och argumentativ kontext.⁸

Attityd och retorik

Om man går tillbaka till etymologin ter det sig givande att utveckla tanken att attityd knyts till *aptum*, således att det normativt sett skulle handla om att hitta det mest lämpade, effektiva och konstruktiva språket i en konkret retorisk situation. *Aptum* kan ses som en del av *decorum*⁹, som omfattar hela framförandet och därmed även den hållning eller just attityd som talaren/sändaren intar till uppgiften och publiken. Analytiskt skulle man kunna se attitydyttringar som retoriska medel som bör vara väl anpassade till uppgiften och som, liksom andra retoriska val, kan såväl understryka som sabotera ett budskap.

Jag skulle här vilja framföra tesen att attitydyttringar kan vara medvetna eller omedvetna, att de kan väljas liksom man kan välja andra retoriska angreppssätt. En attityd är inget statiskt utan en process. Man 'har' inte bara attityder utan man kan medvetet ändra dem, aktivt välja dem eller i varje fall deras uttrycksformer. Att yttra en attityd är naturligtvis på ett allmänt plan inte problematiskt. Det kan vara gemenskapsskapande, förtydligande, understryka ett i övrigt logosbaserat budskap eller en värdering. Problematiska blir attitydyttringar först när de motverkar budskapets syfte.

I den klassiska retoriken berörs attitydaspekten underförstått när det gäller Aristoteles detaljerade lära om emotionerna. Hans beskrivningar av känslokategorier som vrede/mildhet, vänlighet/fientlighet, rädsla/tillförsikt etc. är allmänt psykologiserande och relateras egentligen inte till talarsituationen, förutom möjligen när det

6 <http://www.ne.se/lang/attityd>

7 Billig, *Arguing and thinking*, s. 205.

8 Billig, *Arguing and thinking*, s. 206f.

9 Øivind Andersen, *I retorikkens hage* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), s. 62ff.

gäller mildhet eller vänlighet (*praotes*). Kennedy menar att detta begrepp har tolkats som ett karaktärsdrag eller även frånvaro av emotioner men att Aristoteles "views it as a positive attitude towards others and experience, involving an emotional change toward a tolerant understanding".¹⁰ En nära besläktad term är ethos-kategorin *eunoia*¹¹, som betecknar den välvilja som behöver visas om en karaktär ska bedömas som god. Hit hör också begreppet *captatio benevolentiae*, det stilgrepp som ska göra publiken välvilligt stämd genom visad välvilja.

Cicero, med sin lätt cyniska inställning till människors känslor och behov, är explicit i frågan om att talaren bör välja lämpliga uttryck för de känslor han vill framkalla hos publiken (oavsett om han själv hyser dem eller ej):

Mycket effektivt är det att ge intryck av medgörlighet, generositet, mildhet, lojalitet och tacksamhet och inte anspråksfullhet eller girighet /.../ Ofta är det en behärskad, lugn och mild ton som allra mest gagnar parterna.¹²

Och man kan omöjligen få lyssnaren att känna indignation, hat, illvilja eller fruktan, eller framkalla hans tårar och medlidande, om inte alla dessa känslor /.../ förefaller inpräntade och inpräglade hos talaren själv.¹³

Hos Cicero finns därmed redan tanken att man kan välja att uttrycka en speciell attityd för att framkalla önskat gensvar, även om han självklart inte använder begreppet.

Kenneth Burkes attitydbegrepp

I retoriksammanhang har attitydbegreppet explicit diskuterats av Kenneth Burke som i intressanta men outvecklade resonemang föreslår att hans egen dramatistiska modell, den s.k. *pentaden* (act, scen, actor, agency, purpose) borde kompletteras med attitude som ett sjätte element. Han ger 1978 följande förklaring:

Incidentally, in that first line-up, I actually quoted the formula that would later be the basis of the pentad (or hexad); namely, the mediaeval Latin hexameter: quis (who), quid (what), ubi (where), quibus auxiliis (by what means), cur (why), quomodo (how), quando (when). I could have cited, if I had known it, a related passage in the Nicomachean Ethics where Aristotle says, "A man may be ignorant of who he is, what he is doing, what or whom he is acting on, and also what instrument he is doing it with, and to what end . . . how he is doing it (e.g. whether gently or violently)" -which would indicate why I would class "how" (quomodo) with "attitude."¹⁴

10 Aristotle, *On Rhetoric: a Theory of Civic Discourse* (New York: Oxford Univ. Press, 1991), s. 130.

11 Aristoteles, *On Rhetoric*, 2.1.5-7, 2.4.11-22.

12 Cicero, *Om talaren: Bok II* (Retorikförlaget, 2009), 182-183.

13 Cicero, *Om talaren II*, 189.

14 Kenneth Burke, "Questions and Answers about the Pentad", in: *College Composition and Communication*, Vol. 29, No. 4. (Dec., 1978), s. 332.

Så attityden är enligt Burke sättet hur en diskurs utformas. Detta "hur" är alltså här i hänvisning till Aristoteles exemplifierat med vänligt eller våldsamt. "Hur" blir därmed för Burke både själva attityden och yttringen.

I 1969-utgåvan av *A Grammar of motives* finns ett "Addendum to the Present Edition," där Burke kommenterar pentaden och detta "how" på följande sätt:

With regard to the Dramatistic pentad (act, scene, agent, agency, purpose) I have found one modification useful for certain kinds of analysis. In accordance with my discussion of "attitudes" (in the section on "Incipient" and "Delayed" action, pp. 235-47), I have sometimes added the term "attitude" to the above list of five major terms. Thus, one could also speak of a "scene-attitude ratio", or of an "agent-attitude ratio", etc. "Agency" would more strictly designate the means (quibus auxiliis) employed in the act. And "attitude" would designate the manner (quo modo). To build something with a hammer would involve an instrument or "agency"; to build with diligence would involve an "attitude", a "how."¹⁵

Omsorg och noggrannhet är och visar således attityden till uppgiften, som, kan man utöka exemplet, lika gärna kunde vara slarvig, våldsamt, osäker eller ha andra känslökvalitéer. En annan aspekt av begreppet hos Burke är att attitude föregår själva den retoriska handlingen som han skriver 1968: "the pattern is incipiently a hexad when viewed in connection with the different but complementary analysis of attitude (as an ambiguous term of incipient action)"¹⁶. Vad han menar blir här inte riktigt tydligt, men tanken om "incipient action" är intressant i sammanhanget. Som jag förstår det betecknar "incipient" ursprunget till en symbolisk handling, det som föregår en aktion, d.v.s. predispositionen eller den initiala impulsen. Det skulle betyda att attityden är utgångspunkten för ett yttrande eller en handling. Burke diskuterar attitydbegreppet i *A Grammar of Motives* (1969) utifrån den attityd som litteraturen väcker i läsaren, som ett första (*incipient*) steg till ett ställningstagande:

As an attitude can be the substitute for an act, it can likewise be the first step towards an act. Thus, if we arouse in someone an attitude of sympathy towards something, we may be starting him on the road towards overtly sympathetic action with regard to it – hence the rhetoric of advertisers and propagandists who would induce action in behalf of their commodities or their causes by the formation of appropriate attitudes.¹⁷

Här ses attitude således som interaktivt. En text, ett yttrande kan vara avsedd att väcka en attityd hos mottagaren, som en förberedelse till reaktion eller aktion. På ett annat ställe kallar Burke själva retoriken för "the dancing of an attitude"¹⁸, och

15 Kenneth Burke, *A Grammar of Motives* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1969), s. 443.

16 Burke, *A Grammar of Motives*, s. 236.

17 Burke, *A Grammar of Motives*, s. 236.

18 Kenneth Burke, *The Philosophy of Literary Form* (Berkeley: University of California Press, 1973) s. 9.

han exemplifierar detta med en scen från ett tandläkarbesök där patienten visar en lugn yttre hållning medan tandläkaren snart avläser fysiska tecken på stor nervositet. Dessa tecken, menar Burke "indicate that, while the man in the dentist's chair was 'dancing an attitude of calmness' on the public level, as a social facade, on the purely bodily or biological level his salivary glands were 'dancing his true attitude'".¹⁹ I *A Grammar of Motives* säger han "The realm of the incipient, or attitudinal, is the realm of 'symbolic Action' par excellence."²⁰ Därmed ser Burke attitydbegreppet som kärnan i retoriskt, symboliskt agerande.²¹

Mahan-Hays och Aden menar att attityd i Burkes mening inte bara är ett sinnestillstånd utan också kan vara synonym med en strategi, dock inte i den meningen som en kommunikationsstrategi i en konkret situation men som en kognitiv aktivitet, en tolkningsstrategi. Och de diskuterar detta i sammanhang med Burkes resonemang kring narrativ. Burke säger att berättelser förser oss med "equipment for living", eller strategier som vi använder för att förstå andras retorik eller benämna våra egna erfarenheter, för att utveckla attityder.²² Vi håller oss med en uppsättning "representative anecdotes", talesätt-liknande uttalanden som summerar vår livsinställning. Burke diskuterar detta i *The philosophy of literary form* och menar att berättelser erbjuder antingen ramar för social acceptans, tillbakavisande eller överskridande. Mahan-Hays & Aden tolkar detta som att "the stories humans use reveal an attitude towards other people and other practices. These stories can be summarized by means of a representative anecdote that provides some sort of equipment for living that in turn reveals an attitude of acceptance, rejection or transition"²³. För en attitydanalys innebär detta att de "historier" som människor berättar kan avslöja mycket av de attityder som ligger bakom det retoriska agerandet. Historier behöver inte vara långa narrativ utan kan vara komprimerade i korta ordspråk, metaforer eller implicita anekdoter som av uttolkaren kan sammanfattas i några få ord.

För att exemplifiera denna syn på narrativ menar Mahan-Hays & Aden att Burke själv arbetar med två olika representativa anekdoter när han beskriver samhällsfenomen. Den ena är vår tendens att söka hierarkiska distinktioner emellan oss, och de kallar denna "anekdot" för "Moving up/Looking down". Den andra anekdoten skulle vara att söka ett motmedel mot denna distinktion och splittring, att finna, med Burkes termer "consubstantiality" och "identification" och den kallar Mahan-Hays & Aden för "being with". Man skulle på svenska kunna kalla dessa två berättelser för "vara överlägsen/se ner på" respektive "söka gemenskap".

19 Burke, *The Philosophy of Literary Form*, s. 11.

20 Burke, *A Grammar of Motives*, s. 243.

21 En intressant diskussion av Burkes "hexad" och attitydbegrepp finns, ur företagekonomisk synvinkel, hos Hans Lindquist, *Tjänstens grammatik och retorik – om utvecklingen av Burkes pentad till en hexad* (konferenspaper) <http://www.ehl.lu.se/publications?pid=674> (2003).

22 Sarah E. Mahan-Hays & Roger C. Aden, "Kenneth Burke's 'Attitude' at the Crossroads of Rhetorical and Cultural Studies: A Proposal and Case Study Illustration", *Western Journal of Communication* 67 (2003), s. 32.

23 Mahan-Hays, & Aden, "Kenneth Burke's 'Attitude' at the Crossroads...", s. 36.

Debra Hawhee kommer in på Burkes' attitydbegrepp och dess verbala och icke-verbala implikationer i samband med en diskussion om "militant pacifism":

And what about silent protests that are still strenuous? Must oppositional, spirited rhetoric always take the form of words? Burke, I contend elsewhere, would say decidedly not, which is why, in a subsequent edition of *A Grammar of Motives*, he issued an erratum, disguised as an "addendum": in the first edition he had failed to give attitude the stress it deserves in his dramatic approach (443). Attitude, though often manifest in words, is at base a non-verbal, even bodily orientation, made visible in snarls or fists, in the determined refusal of crossed arms or the heavy limpness of "passive" resisters.²⁴

Därmed kan slås fast att attityd hos Burke kan uttryckas i både verbala och icke-verbala aktiviteter. Viktigt är också att attityd alltid manifesteras här och nu, som Bygrave påpekar: "(attitude) is always in the present because it always shows corporeally or physiologically".²⁵

Burke ger oss alltså några kategorier för att ringa in attityder: berättelser, fysiska tecken, icke-verbala handlingar. Han skiljer dock inte explicit mellan attityd och attitydyttring, vilket jag fortsättningsvis vill argumentera för.

Michael Billigs attitydbegrepp

Som socialpsykolog med retoriskt intresse har Michel Billig behandlat attityders retoriska sida. Han menar att attityder alltid är inbundna i en vidare argumentativ kontext. När man intar en attityd gentemot en företeelse så beger man sig in i en kontrovers:

Whether the topic is political, moral, religious, commercial or whatever, an attitude refers to a stance or matter of public debate and disagreement. In other words, an attitude represents an evaluation of a controversial issue or sometimes a controversial individual /.../ Therefore, the social context of attitudes is the context of controversy.²⁶

Detta betyder också, enligt Billig, att inte alla slags värderingar eller trosföreställningar är lika med attityder. Det man är ense om i ett samhälle, det som är common sense, genererar inga attityder. Samtidigt, menar Billig, skiftar common sense och kontrovers över tid. Det som man är ense om i en tidsperiod kan man bli ense om i en annan, exempelvis frågan om kristendomens respektive Darwins syn på evolutionen. I andra termer skulle man kunna säga att det som är doxa i ett samhälle, värderingar som är självklara och inte ifrågasätts, är inte grund för attityder. Samtidigt är doxa en process; fördomar, värderingar etc. kan alterera över tid. Det viktiga med

24 Debra Hawhee, "Kenneth Burke and American Studies: A Response to Giorgio Mariani", in: *American Literary History*, vol 21, Nr 1 (2009), s. 126.

25 Stephen Bygrave, *Kenneth Burke. Rhetoric and Ideology* (London and New York: Routledge, 1993), s. 86.

26 Billig, *Arguing and thinking*, s. 207.

Billigs synsätt är att attityder är retoriska element:

They are stances on matters of public debate. That being so, the possession of an attitude indicates a statement of disagreement as well as agreement, and it signifies an implicit willingness to enter into controversy. In consequence, we can expect the possessors of attitudes to justify their stances, to criticize competing views, and generally to argue about the issue.²⁷

Till skillnad från Burke (vars attitydbegrepp han för övrigt inte tar upp) differentierar Billig i viss mån mellan attityd och attitydyttring. Han är dock helt koncentrerad på den argumentativa sidan av attitydyttringar. Billig inför emellertid en aspekt som handlar om att en attityd kan vara mer eller mindre stark, och således uttryckas med mer eller mindre starkt eftertryck. Han talar om "Latitudes of attitudes", att en attityd befinner sig på en tänkt latitud från extrem till ambivalent. Och här kommer ett icke-diskursivt moment in, nämligen att individer ibland kan yttra sina attityder i olika tonfall: "Sometimes they might draw from the inflexible end of their latitude of acceptance, and, at other times, in other rhetorical contexts, the tone is sweeter and more reasonable."²⁸ Och han undrar: "why, for example, a moderate expression might be chosen on one occasion, but, at another time, the same person might speak about the very same issue in harshly inflexible tones."²⁹

Hans svar är då att individen kan välja uttryck från den tänkta latituden. Han utvecklar tanken om retoriska valmöjligheter inte generellt utan med avseende på aspekten att individen principiellt vill skapa ett gott intryck, att valet av attitydyttringar är ett slags "impression management". Jag menar dock att valet av yttringar inte enbart har med frågor om delectare att göra utan att man kan understryka även kontroversiella och impopulära budskap med hjälp av attitydyttringar. Och – å andra sidan, att mer eller mindre omedvetna brott mot decorum och aptum kan ha förödande konsekvenser för den persuasiva intentionen.

Återstår frågan, som Billig inte ställer och än mindre besvarar, hur man skulle kunna analysera attitydyttringar som retoriska medel. I det följande ska jag försöka kategorisera attityder och yttringar för att påvisa komplexiteten i frågan och möjligen komma en bit på vägen att hitta analysverktyg.

Analys av attitydyttringar

En analys av attitydyttringar har inget att göra med attitydmätningar. Man kan inte mäta en individs attityder. När socialpsykologer och marknadsförare genomför attitydmätningar så mäter man informanternas explicita utsagor om sin inställning till olika företeelser. En individs attityd kan emellertid lika lite bestämmas exakt som en intention. En attitydyttring, verbal eller icke-verbal behöver alls inte motsvara den faktiska hållningen, som även socialpsykologerna Lindesmith & Strauss tidigt konstaterade:

27 Billig, *Arguing and thinking*, s. 207.

28 Billig, *Arguing and thinking*, s. 258.

29 Billig, *Arguing and thinking*, s. 260.

[verbal behaviour] is not an altogether reliable index of attitude, because the person expressing it can be concealing true attitudes, or may honestly say one thing but do another when the time comes to act.³⁰

När man mäter attityder så mäter man alltså de manifesta, verbala yttringarna, men man kan samtidigt aldrig veta om individen faktiskt talade "sanning". Detta förhållande är föga nytt utifrån retorikforskningens syn på kommunikation som en process av strategiska val, och kan kompletteras med att man utan vidare också medvetet kan uttrycka en annan attityd än den man egentligen har, beroende på ens egna taktiska eller strategiska intentioner samt med avseende på vad som just uppfyller decorum i en given situation och enligt rådande doxa. Man kan t.ex. innerst inne hålla sig med en klart negativ attityd till invandring, homosexualitet eller abort utan att ge uttryck för denna inställning annat än i sällskap där man kan vara helt säker på att attityden delas av övriga. Man kan således analytiskt inte bedöma en attityd utan endast uttryck som tyder på en attityd.

Ändå bör man ha en definition på själva attitydbegreppet att utgå ifrån. För att komprimera de olika uppfattningar om attityder som finns i litteraturen skulle man kunna säga att en attityd i en retorisk situation är en personlig inställning eller hållning till eller värdering av situationen, sakfrågan, budskapet och/eller motparten. Den behöver inte vara solitär individuell utan man kan mycket väl tala om kollektiva attityder. Attityder är givetvis nära förknippade med begrepp som ståndpunkt eller tes men skillnaden ligger i att en attityd också har icke-diskursiva element. Attityd är således en psykologisk och inte minst känslomässig faktor. Kanske är det skälet till varför Burke, som i huvudsak var diskursinriktad och dessutom litteraturvetare, inte ville utveckla begreppet närmare.

Vad kan då en attitydyttring bestå i? Till en början kan man slå fast att attitydyttringar kan vara såväl verbala som icke-verbala modaliteter, samt generera multimodalitet. Icke-verbala modaliteter som gester, blickar, suckar etc. ackompanjerar verbala element som berättelser, argument, utrop, frågor etc.

Att bedöma en attitydyttring är en tolkningsfråga och som sådan underkastad hermeneutiska principer. När det handlar om diffusa signaler som tystnad, kroppshållning eller röstbruk är intersubjektivt hållbara tolkningar synnerligen komplicerade. Är t.ex. tystnad ett tecken på blyghet, ointresse, instämmanden eller fiendskap? Om attityder däremot uttrycks i ord eller konventionella icke-verbala signaler som betecknar en känsla (hånfullt skratt, fnysningar, suckar etc.) är tolkningar lättare att underbygga; samma sak gäller t.ex. uppenbara härskartekniker som menande blickar, avfärdande gester, ignorerande av inlägg etc.³¹

Den retoriska appellen riktas till och uppfattas givetvis också av den som söker göra en vetenskaplig tolkning av budskapet. Analytikern reagerar initialt med intellekt och känsla som alla andra, eftersom retoriska tilltal uppmanar till ställningstaganden. Kritikern är också en del av målgruppen och reagerar individuellt och utifrån sin egen förståelse på den retoriska appellen. Samtidigt är målet för veten-

30 Alfred R. Lindesmith & Anselm Strauss, *Social Psychology* (New York: Dryden, 1956): 494

31 Berit Ås, "Hersketekniker", i: *Kjerringråd. Kvinnopolitisk tidskrift* 1978:3; Elaine Bergqvist, *Härskarteknik. Den fula vägen till makt* (Stockholm: Månepocket, 2008).

skaplig analys givetvis att åstadkomma ett så stort mått av objektiv distans och intersubjektivitet som möjligt, vilket betyder att olika, även motstridiga, tänkbara tolkningar bör redovisas. Om man ser attitydyttringar som retoriska verktyg kan man visserligen inte avgöra om de används medvetet eller omedvetet, men man kan analysera det intryck de ger exempelvis i förhållande till situation, publik, doxa etc.

Hur kan man då till en början karaktärisera attityder? En attityd kan uttrycka en positiv inställning gentemot objektet, den kan vara:

- ödmjuk, lyhörd, välvillig, auktoritativ, pedagogisk, lugnande, hjälpande, stödjande etc.

eller negativ:

- nedlåtande, mästrande, förlöjligande, arrogant, likgiltig, nonchalant, ironisk, sarkastisk, bagatelliserande, kritiskt ifrågasättande etc.

en attityd som hållning kan också vara

- vädjande, osäker, hjälplös eller hotfull etc.

Tolkningen av attityder försvåras givetvis av att det som en mottagare uppfattar som t.ex. pedagogisk i positiv mening av en annan kan ses som nedlåtande och mästrand. Tolkningsfrågan är också känslig med tanke på vilken attityd den som analyserar själv har till ämnet. Det finns kort sagt en risk att man tolkar in positiva eller negativa attityder där de inte finns utan där uttrycket kan stå för något helt annat. En trött kommentar behöver t.ex. inte tyda på ointresse eller nonchalans (även om den konventionella tolkningen skulle luta åt det hållet) utan kan just vara ett uttryck för trötthet. Ett konkret exempel på en konventionell yttring som inte alls behöver ha att göra med individens egentliga attityd är från en debatt mellan Göran Persson och Maud Olofsson (20 juli 2006) där Persson vid ett tillfälle vänder sig ifrån henne vilket allmänt tolkades som nonchalans och härskarteknik, medan han själv förklarade rörelsen med att han hade ont i knät – vilket ju mycket väl kan ha varit fallet och enda orsaken till hans beteende.³² Men att vända ryggen till samtalspartnern tolkas konventionellt som ointresse eller nonchalans och i vilket fall som ohövlighet. Perssons leende min, som ackompanjerar posen, kan konventionellt tolkas som överlägsen och hånfull och förstärker givetvis intrycket av härskarteknik, även om också detta uttryck kan tolkas på annat sätt och ha andra orsaker. Poängen här är emellertid att attityder har betydelse för kommunikationen och skapar antingen, för att gå tillbaka till Burke, *consubstantiality*,³³ som lite högtidligt kan översättas till svenska med "väsensenheter", d.v.s. en känsla av identifikation, av gemensamt delade värderingar och världssyn. Eller så kan de skapa eller förstärka *division*, d.v.s. motsättningar, avstånd och avståndstaganden.

32 <http://www.youtube.com/watch?v=JipBk3V0E10>

33 Burke, *A Grammar of Motives*.

Kulturella konventioner och traditioner har stark betydelse här. I vissa kulturer är det t.ex. uttryck för ohövlighet att falla varandra i ordet, att avbryta. I andra är det ett uttryck för en engagerad och intresserad attityd till samtalspartnern och ämnet.³⁴ Det är därför synnerligen svårt att hitta generella kategorier för attityders uttryck. Kontexten är helt avgörande, även den historiska kontexten.

Uttrycksformerna är mångskiftande. Det finns å ena sidan verbala yttringar, t.ex. berättelser, ironier (gemenskapsskapande, inkluderande och exkluderande), (retoriska) frågor, benämningar på motparten, avbrott, utrop, etc.

Å andra sidan finns det icke-verbala uttryck eller blandformer som låter sig analyseras:

betoningar och prosodi,
 röst användning, intonation, tempo, styrka, pauseringar,
 suckar, leenden, skratt,
 intensitet, dynamik, engagemang etc. eller bristen därav,
 agonistisk respektive inbjudande retorik,
 härskartekniker uttryckt i t.ex. poser, gester etc,
 avbrott och överlappande tal,
 tystnadsstrategier, t.ex. att inte svara på frågor,
 positioneringar, även klädval kan ha betydelse.

Man kan också se på attitydyttringar utifrån perspektivet högststatus-/lågstatus-markörer, som en överlägsen eller underlägsen attityd. Att tala långsamt och med låg och stadig röst tolkas exempelvis konventionellt som högststatusmarkering, medan nervöst, snabbt och dåligt artikulerat tal lätt kan uppfattas som lågststatusbeteende.³⁵

Sen kommer den stora frågan: hur ska man gå tillväga för att vetenskapligt kunna tolka en attitydyttring? Men kanske räcker det till en början att påvisa yttringsformer och diskutera vilket intryck de ger. Poängen här är i första hand att uppmärksamma hur attitydmarkörer påverkar kommunikationen.

Jag ska nu tillämpa några av dessa insikter på ett konkret empirisk material: Kärnavfallsrådets offentliga utfrågningar.

Attityder i kärnavfallsdebatten

Diskussioner kring kriser och risker i samhället genererar inte bara sakliga argument utan människor blir på olika sätt även emotionellt involverade. När kontro-

34 Jonas Stier, *Kulturmöten: en introduktion till interkulturella studier* (Lund: Studentlitteratur, 2009); Deborah Tannen, *Den grälsjuka kulturen. Debatt eller dialog?* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1999)

35 Mral, "Motståndets retorik"

versiella frågor diskuteras sker det inte sällan att ett personligt engagemang färgar inläggen. Den attityd som individer eller grupper har utvecklat gentemot en sakfråga eller ett hot styr i hög grad det som sägs och förhandlas. Ju mer kontroversiell och intressestyrd en fråga är desto tydligare kan man se att deltagarna inte enbart formulerar mer eller mindre sakligt underbyggda åsikter utan också förmedlar underliggande, mer eller mindre öppet uttryckta attityder. En sådan samhällsfråga som har skapat mycket känslor är kärnkraftens vara eller icke-vara och den därmed kopplade frågan om kärnavfallshantering. Här ska attitydyttringar, eller snarare attitydmarkörer i samband med de offentliga utfrågningarna kring avfallsfrågan analyseras. Studien avser att utveckla kriterier för analyser av attitydmarkörer som en central del av retoriska praktiker.³⁶

Bakgrund: Genomlysningssprocessen

I Sverige diskuteras ett slutförvar för kärnbränsle i berg. Svensk Kärnbränslehantering (SKB) vilket är kärnkraftindustrins organisation, har bestämt sig för en metod för förvaring, den s.k. KBS-3 metoden som innebär att järnkassetter med kärnbränsle innesluts i kopparkapslar, som är cirka fem meter långa och drygt en meter i diameter, för att sedan packas in i bentonitlera i hål i berg på ca 500 meters djup.³⁷ Metoden är omstridd och även platsvalet är omstritt.³⁸ Det finns i hela världen fyra samhällen som har sagt sig vara beredda att ta emot kärnavfall, ett i Finland och de tre andra i Sverige: Hultsfred, Oskarshamn och Östhammar. SKB bestämde att antingen Östhammar eller Oskarshamn skulle få bygga anläggningen, vilket ledde till en tävling mellan de två kommunerna, en internationellt sett extraordinär situation. Under 2009 avgjorde SKB att Östhammar ska få bygga anläggningen. Hela förvaringsfrågan ända fram till att anläggningarna är klara, fyllda och ev. förslutna beräknas i dagsläget kosta 107 miljarder, varav ca 30 miljarder redan är använda för projektering etc.³⁹ Kärnavfallsfrågan är ett högriskprojekt där man räknar med att anläggningarna måste vara säkra för utsläpp i minst 100 000 år. Industrin hävdar i stort sett att säkerhetsproblemen är lösta, olika miljörelser däremot hävdar att det återstår alltför många olösta frågor för att börja sätta spaden i marken.

Kärnavfallsfrågan diskuteras offentligt i regi av Kärnavfallsrådet, tidigare KASAM som är "en vetenskaplig kommitté under Miljödepartementet med uppgift att utreda frågor om kärnavfall och om avställning och rivning av kärntechniska anläggningar samt att ge regeringen råd i dessa frågor." Uppdraget till rådet har varit följande:

Kärnavfallsrådet ska identifiera och analysera frågeställningar inom kärnavfallsområdet som har väsentlig betydelse för beslutsprocessen och bedöm-

36 Studien ingår i projektet "Retoriska aspekter på kriskommunikation" (RAK), Örebro universitet, finansierat av Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB).

37 http://www.skb.se/Templates/Standard____14898.aspx

38 Se t.ex. MILKAS (Miljörelsernas kärnavfallssekretariat) yttrande på <http://www.skb.se/ff153d1f-9d2b-4507-9675-dc0f42bc6527.fodoc>

39 DN/TT 090127

ningen av slutförvarets långsiktiga säkerhet och se till att dessa frågor blir genomlysta. Huvuduppgifter är att: redovisa en självständig bedömning av kunskapsläget på kärnavfallsområdet, granska Svensk Kärnbränslehantering AB:s (SKB) Forsknings- utvecklings- och demonstrationsprogram, bidra till en bra genomlysning och dialog inom kärnavfallsområdet genom att anordna seminarier, utfrågningar och liknande verksamhet.⁴⁰

Rådet har under de gångna åren anordnat en rad möten med inbjudna debattörer och publik, för att belysa olika problematiska sidor av frågan. Detta har skett i en s.k. genomlysningsprocess där man under en till två dagar inför inbjuden publik diskuterade olika sakfrågor: platsval, metodval och systemanalys. Sommaren 2009 bestämdes som sagt att Östhammar skulle få bygga anläggningen men under de här aktuella utfrågningarna var utgången av processen ännu öppen.

Mötena bestod dels av informationsanföranden från SKBs, SKIs och SSIs⁴¹ sida samt från kommunerna och olika miljöorganisationer, dels rörde det sig om utfrågningar via en panel och om diskussioner mellan de olika grupperingarna och publiken. Dessa utfrågningarna var en variant av en dialogprocess som har försiggått i ca 15 års tid.

Kärnavfallsrådet kontaktade projektet *Retoriska aspekter på kriskommunikation*, Örebro universitet, för att beställa en argumentationsanalys av diskussionerna, i det uttalade syfte att komma åt underliggande värderingar hos de olika grupperna.⁴² Deltagarstudien vid utfrågningarna gav ganska snart till handen att det intressanta inte bara var vad som sades utan också hur, d.v.s. vilka attityder som kunde avläsas så att säga mellan raderna. Man kan då t.ex. nämna inslag av ironier, överpedagogiska framställningar, aggressivitet och annat som uttrycker en speciell hållning till ämnet, de andra deltagarna och publiken.

Exempel

Exemplen är tagna från två utfrågningar i genomlysningsprogrammet där KASAM bjöd in till diskussioner om kärnavfallshanteringen, mellan dels experter och dels en inbjuden allmänhet. Det explicita syftet med programmet var:

att bidra till en kunskapsuppbyggnad för Kärnavfallsrådet och till att stärka Kärnavfallsrådets roll som rådgivare till regeringen genom att få strategiska frågor genomlysta. Genomlysningen bör även bli en resurs för övriga intressenter i den kommande tillståndsprövningen.

Syftet skulle bl.a. uppnås genom:

40 <http://www.karnavfallsradet.se/Bazment/1.aspx>

41 SKI – Statens kärnkraftsinspektion; SSI – Statens strålskyddsinstitut; båda numera sammanslagna till SSM – Strålsäkerhetsmyndigheten.

42 Orla Vigsø, *Debatten kring slutförvaring av kärnavfall. En studie av argumentationen* (Stockholm: Statens råd för kärnavfallsfrågor, 2009).

öppenhet, klarläggande av fakta respektive värdeomdömen, samt legitimitet och autenticitet i argumentation mm. hos olika aktörer.⁴³

Genomlysningssprocessen bygger på den s.k. Riscom-modellen där det bl. a. deklarerar att:

We do, aim for a structured debate and the clarification of the factual and value-laden issues. The only one aim is to create an arena where all stakeholders increase their awareness.⁴⁴

Temat för den först utfrågningen, 24 april 2008 var behovet av en s.k. systemanalys, d.v.s. en kartläggning av samtliga konsekvenser för ett avfallslager, i en sammanhållen framställning. Den andra ägde rum den 4-5 juni 2008 och gällde frågor kring den framtida lokaliseringen av avfallslagret .

Diskursen hade tydlig prägel av en expertdialog, framfört antingen av experter från SKB/myndigheterna eller experter från miljösidan. "Vanligt folk" fanns representerade antingen genom representanter från kommunerna eller genom fotfolk från miljörorelsen. Detta innebar att *decorum* på utfrågningarna var att hålla sig saklig, hövlig, kollegial, helst kortfattad. Utfrågningarna definierades också i termer av kunskapsprocess där visserligen kontroversiella frågor skulle läggas fram och diskuteras men där syftet var en rationell dialog i Habermas' anda.⁴⁵

Den dominerande vetenskapliga diskursen innebar att sakfrågor, underförstått, skulle diskuteras på ett distanserat och helst känslomässigt neutralt sätt. Detta var inte explicit föreskrivet, men eftersom den vetenskapliga, byråkratiska och ekonomiska expertisen dominerade var förutsättningarna givna och få avsteg gjordes. Man kan också tolka situationen som att den allmänna attityden till sakfrågorna skulle vara ett öppet sökande efter sanningar, ståndpunkter och sakförhållanden. I princip handlade det i huvudsak om att SKB stod till svars för de vägval som hade gjorts och befann sig således i en försvarsposition.

Underförstått var också att även mer eller mindre icke-vetenskapliga lekmannaåsikter skulle diskuteras lugnt och sansat och att alla skulle komma till tals och uttrycka sina åsikter fritt. I praktiken gavs dock mycket lite utrymme för lekmanainlägg.

Ur analysynpunkt blir här brotten mot den underförstådda gemensamma inställningen till saken intressant. Jag har valt några sekvenser där det sker uppenbara brott mot *decorum*, från båda sidor, för att komma åt om det går att säga något om attitydmarkörer och attityder. Man skulle kunna välja andra kriterier för urvalet, exempelvis de inledande anföranden där de olika parterna framställer sin syn på sakfrågan, men här ska aspekten attityd som en fråga om *decorum* prövas ur olika vinklar. Det rör sig om tre olika sekvenser med hänseende till aktörernas roller. Den första är en diskussion mellan en lekman och två SKB-expert, den andra ett meningsutbyte mellan en SKB-expert och en erkänd expert från miljösidan. Den

43 <http://www.karnavfallsradet.se/Bazment/41.aspx>

44 http://www.karita.se/our_approach/transparency-arenas.php

45 http://www.karita.se/our_approach/triscom_model.php

tredje ska främst belysa moderatorns attitydyttringar i en diskussion mellan en lokalpolitiker, den alternativa experten och en SKB-expert.

Första exemplet är från diskussionen kring systemanalysen, slutdebatten. Man kan givetvis inte riktigt komma åt alla undertoner, dels med tanke på att den aktuella diskussionen handlade om en mängd teknikaliteter, men också med tanke på att diskussionen kring hela avfallsfrågan har pågått i ca 15 år, med i stort sett samma grupp av experter. Men utfrågningarna skedde också inför en allmän publik av delvis icke-expertter och enligt grundprincipen skulle frågorna ”belysas på ett sätt som är tillgängligt för olika kategorier av aktörer”, alltså även för icke tekniskt insatta. Den här följande tolkningen görs med nödvändighet utifrån ett lekman- och medborgarperspektiv. I och med att retorikanalys görs på offentliga material så utgår den generellt från att uttolkaren också är en del av den tilltänkta målgruppen.⁴⁶

Utfrågningarna filmades och analysen av sekvenserna bygger på detta material som även i vissa stycken transkriberades. Avståndet till aktörerna var emellertid rent fysiskt för stort för att kunna bedöma detaljerade ansiktsuttryck. Inlägg från publiken lämnades ibland med ryggen mot kameran varför i stort sett endast rösten är bedömningsbar. Jag kom därför att koncentrera mig på röstbehandlingen, pauseringar och intonation, utan att förlora andra yttringar ur sikte ifall de var tydliga och relevanta. Det är emellertid inte oproblematiskt ens att bedöma en paus. Som språkvetaren Olle Josephson diskuterar i sin analys av Olof Palmes sätt att ta paus är ett uppehåll i tal relativt, beroende på ”samspel mellan tid, tonfall, syntax och semantik”.⁴⁷ Josephson transkriberar inte som fonetiker utan förklarar ”jag har helt enkelt registrerat allt jag uppfattar som paus”. Och han menar att detta är metodologiskt tillräckligt detaljerat för att uppnå syftet att fånga karaktären hos en talare. En liknande enkel transkribering och som jag här ansluter till, föreslår Cornelius Schnauber i sin analys av Hitlers disposition och intonation, där ett snedstreck betecknar en kort paus, två en längre paus (som hos Hitler kunde bli ovanligt lång).⁴⁸ Därutöver markeras i de här analyserade sekvenserna betoningar genom fet stil samt att utfyllnadsljud som *äh* och *öh* skrivs ut. Inom parentes och kursiverat finns mera övergripande kommentarer till yttrandena. Transkriberingen följer alltså inte någon vedertagen princip för CA-transkribering utan är förenklad och anpassad till analysändamålet.

Debatten om systemanalys – frågan om torrförvar 24 april 2008

Bakgrund: Utfrågningen gällande systemanalys handlade om frågan huruvida SKB skulle redovisa en konsekvensanalys av hela systemet slutförvar, både på kort och

46 Brigitte Mral, ”Retorikanalys av medietexter”, i: Mats Ekström (red.). *Mediernas språk* (Lund: Liber, 2008), s. 77.

47 Olle Josephson, ”Talet och texten. Palme Vietnamtalar 1965 – och gör paus”, i: Christer Åsberg (red.), *Retoriska frågor. Texter om tal och talare från Quintilianus till Clinton*. (Stockholm: Norstedts, 1995), s. 145.

48 Schnauber, Cornelius, *Wie Hitler sprach und schrieb. Zur Psychologie und Prosodik der faschistischen Rhetorik* (Frankfurt: Athenäum, 1972), s. 77.

lång sikt, vilket SKB sätter sig emot.

Kontroversen i denna sekvens gäller KBS3-metoden, djupförvar i berg, som ska förslutas, alltså bli principiellt oåtkomligt, kontra torrforvar i tunnlar i berg, med återtagbarhet.⁴⁹ Djupförvar innebär risk för läckage av vattenflöden som kan påverka kapslarna. Torrforvar kräver övervakning och är egentligen inget slutförvar. Här ska givetvis inte sakfrågan diskuteras utan endast framställningen av de två olika ståndpunkterna. Första inlägget kommer från publiken, Britta Kahanpää, från MILKAS, dvs Miljörelsens kärnavfallssekreteriet:

Britta Kahanpää här, MILKAS. Ähm Jag undrar varför dom i USA håller fast vid torrt förvar. Dom har **mycket** (*emfas*) fler forskare och dom har /eh forskat under mycket längre tid (*talat mycket långsamt och eftertänksamt*) och ändå så håller dom fast vid torrt förvar. O vi sk.. / Det här är ju så farligt så då måste vi ha den bästa / möjliga / teknik / till / och ä // och då måste vi ha det bästa som finns på detta jordklotet // och äh den här forskningen är så ny så vi vet egentligen ingenting om hur det kommer o gå i framtiden. Bara för några år sen så fanns inte några mikrober eh eh eh 500 m ner och // kopparn äh vet man inte hur dom här svetsarna håller. Det är alldeles ny teknik, det måste provas i flera hundra år om man ska vara säker på hur det går. Äh Man kan inte tro att det som gud har skapat äh, genom att kopparn har kommit till i berget, genom sammanpressning och vad som har hänt. När människan tar detta och bearbetar det så blir det inte samma hållfasthet som det är i det ursprungliga materialet som ligger i berget. // Vi vet så **oändligt** lite vad som kommer in / i kopparn och hur mycket mutationer det blir äh i biosfären. Så att // det är hemskt konstigt att vi skulle ha en bättre metod än USA. // Och jag undrar varför har vi, våra forskare bättre möjligheter än i USA.

Kahanpää visar upp en bekymrad attityd, bland annat genom en osäker formuleringsförmåga. Hon söker efter ord och trasslar in sig i de olika tekniska och samhälleliga faktorerna. Tydlig lågstatusmarkör är det vädjande, ängsliga tonfallet, men samtidigt tar hon sig tid och talar långsamt vilket vanligtvis utgör en högstatusmarkör och ger tyngd åt ett tal.

Hon för in en andlig dimension ("det som Gud har skapat..."), som i den här situationen är ett klart brott mot decorum men som å andra sidan markerar en allmän-mänsklig ståndpunkt, vilket miljörelserna ofta anför som ethosförstärkning.

Även om det är en stark kritik mot och ifrågasättande av SKB's kompetens så är frågan i sig inget brott mot reglerna utan berättigad i sammanhanget, nämligen att man inte bör ha bråttom.

Grundtemat, anekdoten, kan sammanfattas i: "vi bör värna om jordklotet" och tendensen i uttalandet är till synes att söka gemenskap. Detta behöver emellertid inte alls innebära att attityden i grunden syftar till ett gemenskapsskapande utan det kan också vara ett strategiskt yttrande där den mänskliga gemenskapen sätts mot kortsiktiga ekonomiska intressen.

49 Se t.ex. <http://www.nytid.fi/arkiv/artikelnt-684-6085.html>.

Nästa aktör är Björn Hedberg, moderator:

Åh Harald vill kommentera USA och sen antar jag att Olle har åh, jag vet inte vi börjar med att Harald och sen kan Olle fundera på eller SKB... [överlappande]

Harald Åhagen (tidigare konsult åt Oskarshamns kommun. Expertkommentator för kärnavfallsrådet): (*kliver snabbt upp på podiet och till mikrofonen och avbryter moderatören, talar mycket snabbt och praktiskt taget utan pauser*) [överlappande] Jag har jobbat tre och ett halvt år i det amerikanska kärnavfallsprogrammet. (*indignerat tonfall*) Och för det första är det här med torrförvar i Yucca Mountain en villfarelse (*mästrande tonfall*) för svenska berget har ungefär 1% porositet och är 100% mättat med vatten. Tuffen i USA har 20% porös och 80% mättat med vatten då kan du ju räkna ut hur mycket mer vatten det finns i det där berget, fast det dock inte är mättat (*vasst uttal*). Så det där är alltså ett allmänt missförstånd när det gäller amerikanska slutförvaret. Det andra är det där antalet forskare. Jag roade mig med en sak när jag jobbade där och det var att räkna igenom eftersom budgeten var otroligt mycket större och massor med folk som var involverade att det krävdes i Sverige ungefär 100 personer för att administrera 400 forskare medans det krävdes 3000 administratörer för att administrera 4-500 forskare i USA så där har du antalet människor.

Åhagens indignerade och mästrande tonfall kan konventionellt tolkas som tecken på en överlägsen expertattityd. Han talar "von oben" och duar BK på ett nedlåtande sätt ("då kan du ju räkna ut..."). Han svarar egentligen på en annan kritikpunkt som BK inte har tagit upp, nämligen mättnadsfrågan och hur mycket vatten det finns i berget, d.v.s. risk för korrosion. Han ifrågasätter begreppet torrförvar. Den andra punkten, antalet forskare, förklarar han med större budget och påstådd absurd mycket större administration. Hans sammanlagda yttringar kan uppfattas som avfärdande, att han vill sätta henne på plats, vilket i så fall är brott mot decorum, i synnerhet som han i detta sammanhang agerar som representant för KASAM. Men den mästrande attityden kan givetvis också vara ett uttryck för att han anser frågan slutdiskuterad och är indignerad över att bli ifrågasatt.

Grundtemat, anekdoten: "Jag vet hur det är, jag har varit där". Han markerar en tydlig hierarkisk syn på sakfrågan och situationen.

Björn Hedberg: Olle / eller någon från SKB antar jag vill svara

Saida Lâarouchi Engström (SKB): (*talar snabbt och utan vare sig strategiska eller osäkra pauser*) Ja, jag blir glad när jag hör Britta faktiskt. Vi har fått kritik genom åren att vi ska ha ett blött förvar, vi skulle ha ett torrt förvar och nu har amerikanerna ett torrt förvar och det är inte bra det heller (*med skratt i rösten*), även om det inte är riktigt torrt som åh du säger och det är helt riktigt man inte kan jämföra programmen på det sättet för det som är viktigt är

att alla länder, alla större länder som har avfall, har bestämt sig för att geologiskt djupförvaring det är det sättet som man ska ta hand om det här avfallet men hur man gör det, vilka behållare, beror väldigt mycket på de lokala förhållanden och den geologiska formationen man har och jag kan bekräfta helt och hållet den bild som Harald säger här, vi hade besök här i veckan av chefen för DOE Department of Energy och han var på besök på Äspö och han var oerhört imponerad på vilket sätt inte bara SKB utan även Sverige har organiserat sig kring den här frågan så att just hur man organisera sig för att lösa uppgiften så har vi faktiskt litegrann (*markerar underdrift genom att dra ut på lite...*) att dela med oss utav till både amerikanerna och andra även om även dom kämpar med sina uppgifter och gör ett hyggligt jobb.

Hon yttrar en ironisk attityd, till en början. När hon efter BKs tydliga kritik mot SKB kontrar med "jag blir glad...faktiskt" så annonserar hon att frågan kommer att slå tillbaka mot frågeställaren. BKs kritiska fråga kan vändas till SKBs fördel eftersom experten från Kärnavfallsrådet avfärdar BKs inlägg. Hennes skratt kan eventuellt tolkas som uppgivenhet ("hur man än gör så gör man fel") men eftersom SKB ständigt och tveklöst hävdar att de har den bästa metoden markerar det snarare överlägsenhet på gränsen till arrogans.

Hon hämtar ethosförstärkning från en amerikansk expert och framhäver indirekt att amerikanerna tycker sig kunna lära sig någonting från SKB, därmed ifrågasätter hon indirekt BK's argument om att man bör lära sig något av amerikanska experter, på ett ironiskt sätt, vilket kan ses som brott mot decorum eftersom en rationell debatt bör utsluta ironier.

Anekdoten: "Vi känner den främste amerikanska experten och han är på vår sida". Attityden gentemot BK kan inte tolkas som annat än hierarkisk.

Saida är den enda kvinnan från SKB-sidan.

Sekvens ur utfrågningen "Platsval för slutförvar av kärnavfall – på vilka grunder?" 2008-06-05.

Situationen är den att både Östhammar och Oskarshamn vill ha anläggningen och att de har fått att tävla mot varandra. Karl-Inge Åhäll som är docent i geologi med inriktning mot mineralogi och petrologi vid Karlstadts universitet, samt engagerad i miljörelsen, ifrågasätter SKB's val av platser:

Karl-Inge Åhäll: Ja. Min fråga nu gäller platsvalet och miljölagstiftningens krav på en optimering / av säkerheten under hela platsvalsprocessen. Frågan är: Hur kunde vi **iallsindar** (*återhållen emfas*) hamma i ett läge (*betoning på varje ord, intensivt tonfall*) då vi har att välja på att lägga KBS-metoden, eller slutförvaret enligt KBS-metoden, i antingen Oskarshamn eller Östhammar. Bakgrunden är denna: vi har dryga 200 kommuner i landet. I tre av dem finns det kärnkraftverk. En av de tre har tackat nej för att medverka i slutförvarssammanhang. Kvar är Östhammar och Oskarshamn. Sannolikheten / för att vi har goda, eller ska vi säga sannolikheten för att vi har bättre hydro-

geologiska förutsättningar, alltså **fundamentet** för KBS-metoden, i antingen Oskarshamn eller Östhammar är mycket låga, // rent statistiskt. Tittar vi på de hydrogeologiska förutsättningarna i just dessa områden, så har vi goda data idag, tack vare SKB. Vi vet då att förutsättningarna skiljer sig på av-
görande punkter i Oskarshamn och Östhammar. Det innebär att när vi tittar på KBS-metodens grundförutsättningar, nämligen **specifika** värden för salthalter och toleranser på det, grundvattenströmningar och så vidare, så finns det vad man kan definiera som bättre förutsättningar, vi kan kanske till och med nå optimala förutsättningar nännstans.

Björn Hedberg: Karl-Inge, kan du korta ner [överlappas] så att du ställer frågan.

Karl-Inge Åhäll: [överlappar] Jag kommer till frågan precis nu. Är det då så att förutsättningar på två platser skiljer sig radikalt åt, så kan inte **båda dessa** uppfylla villkoret att erbjuda goda förutsättningar för KBS-metoden. Det är en logisk självklarhet. Ändå så är det det som presenteras som resultatet av 30 års ansträngningar av kärnavfallsutredandet i Sverige.

Björn Hedberg: Då är frågan ställd. [överlappas]

Karl-Inge Åhäll: [överlappar] **Hur i all sin dar** (*betoning på varje stavelse*) kunde vi hamna i ett läge, då vi (*med ironiskt skratt i rösten*) har att välja på två platser med mycket låg sannolikhet för att grundförutsättningen för KBS-metoden är uppfylld, på dessa två platser? [överlappas]

Åhäll talar långsamt och emellanåt betonat sakligt ("rent statistiskt", "logisk självklarhet"), med återhållen indignation, använder inkluderande "vi", sannolikt för att inte låta alltför anklagande (decorum) men avslutar med avfärdande ironi. Framställnings-sättet tyder på att han dels vill hålla sig i diskursens gränser, sakligt, vetenskapligt, men att han också har en djupt skeptisk attityd till hanteringen. Det talspråkliga och uppre-pade "Hur i all sin dar" är ett visst brott mot aptum och en retorisk fråga där man anar att han tror sig veta svaret, nämligen att de hydrogeologiska förutsättningarna inte var utslagsgivande utan lokaliseringaspekten, d.v.s. vilka kommuner som var mest positiva.

Björn Hedberg: [överlappar] Tack. Jag tror att Claes vill svara på det.

Claes Thegerström (SKB): Ja, du tror helt rätt. Ja, det är väl inte läge nu att gå in på hela lokaliseringshistoriken en gång till, men alltså, bara påminna då om en grundbult i hela upplägget från början av 90-talet, det var ju de utredningar som gjordes av Sveriges geologiska undersökning av många andra aspekter med, utifrån en kravlista på grundkraven på berggrunden, bedöma vilka förutsättningar finns det runt om i Sverige. Och vi gjorde bland annat de här länsstudierna och annat sådant som finns som underlag för detta. Och en slutsats där var ju att om man gör ett gott arbete inom en storregion och

så att säga saxar sig fram till riktigt potentiellt bra delar där så kan man hitta potentiellt bra berg i många delar av Sverige, det är grundförutsättningen, och gör man det, så är det potentiellt sett inte så stora skillnader. Alltså Karl-Inges bild av det här är att det skulle finnas en väldig rangskala och vara någon som är absolut bäst och att man skulle leta efter detta i all oändlighet och det är inte den bild och den utgångspunkt vi haft, och det bygger vi på gedigna geologiska studier.

Thegerström svarar inte på frågan utan påstår att det går att hitta bra berg lite varstans. Han producerar en s.k. straw man –fallasi, d.v.s. han bygger upp en nidbild av motståndarens argument för att sedan argumentera mot nidbilden. Han lägger i mun på Åhäll att han skulle kräva absurd säkra resultat ("att det skulle finnas en väldig rangskala och vara någon som är absolut bäst och att man skulle leta efter detta i all oändlighet och det är inte den bild och den utgångspunkt vi haft, och det bygger vi på gedigna geologiska studier.") Yttrandena är hyperboliskt ironiska och därmed brott mot aptum.

Karl-Inge Åhäll: Men optimeringskravet finns i miljölagstiftningen, och jag förstår inte hur ni som ansvarig industriledare kan utsätta landet att komma i MKB-processen där ni inte ens har uppfyllt grundkravet att optimeringen även ska gälla platsvalsprocessens **samtliga steg**.

Åhäll söker höja sitt ethos genom att trycka på lagstiftningens krav, samt genom att tala i allmänhetens intresse och utkräva ansvar ("hur ni som ansvarig industriledare kan utsätta landet...")

Berättelsen hos Åhäll skulle jag vilja definiera som ett till synes "söka gemenskap", genom att definiera det hela som ett gemensamt problem, men med undertoner av hierarki eftersom Åhäll gör sig till talesman för allmänhetens, landets intressen och således ett högre syfte än industrins snäva vyer.

Sekvens ur utfrågningen "Platsval för slutförvar av kärnavfall – på vilka grunder?" 2008-06-05.

I det följande ifrågasätter representanten för Energi för Östhammar, Anders Andersson, Åhälls bedömning om att Forsmarklokaliseringen inte skulle vara säker. Linsen som avses är en s.k. tektonisk lins, vilket betyder en relativt sprickfri zon i berget. I den tidigare diskussionen har geologen Karl-Inge Åhäll argumenterat att det vare sig i Östhammar eller i Forsmark finns sprickfritt och säkert berg. Sekvensen:

Anders Andersson (Forsmark): Ehm, ä / Det hörs bra, eller hur? (*med lite släpig röst och mycket fördröjning*) Öh, ja, öh, jag skulle bara öh fråga ehm Åhäll om han aldrig har hört talas om den äh perfekta linsen vi har i Forsmark som är i princip vattentät, och det är inte bara det bästa berget, det är det **perfekta** (*emfas*) berget. Under det att i Oskarshamn, så [avbryts]

Björn Hedberg: [avbryter] Men, äh, frågan är ställd.

(Är mycket snabb på att inte låta honom prata till punkt och utveckla sitt argument. Detta trots att frågan var tydligt retorisk.)

Anders Andersson: Ja, men jag hade en fråga till. [överlappas]

Björn Hedberg: **Mycket** kort, mycket kort. [överlappar]

Anders Andersson: Till SKB när det gäller Oskarshamn där äh är det sju sprickzoner som går kors och tvärs och jag **vet** att SKB letar **febrilt** (*emfas*) efter [överlappas] ett tätningsmedel

Björn Hedberg: Men [ohörbart] precist, du får korta ner frågan till SKB för att nu har vi tio minuter kvar.

Anders Andersson: Ja, har ni hittat något tätningsmedel bättre än Rhoca Gil? (*med ironiskt tonfall*) (*skratt från publiken*)

Claes Thegerström: Jaa, det har vi gjort och jag kan faktiskt som en liten anekdot tala om att Rhoca Gil var en gång i tiden äh påtänkt som sådant där tätningsmedel när vi körde försök i Stripagruvan och det kastades ut därför att det klarade inte miljöprovningsen av vilka medel vi skulle använda där. Det hade varit bra om Hallandsåsen äh hade tittat på det resultatet vi hade. Så vi har andra tätningsmedel.

Anekdoten uttrycker överlägsenhet. Anderssons fråga syftade troligen inte på miljöaspekter utan på svagheten i medlet och svagheten i hela tanken att täta berg för slutförvar, vilket CT inte svarar på.

Anders Andersson: Det tackar jag för och frågar då [överlappas] Åhäll.

Björn Hedberg: [överlappar] Men, ja. Frågan är redan ställd, så Karl-Inge kan du komma med ett jätte jättekort svar.

Karl-Inge Åhäll: Jo, jag har hört talas om den [överlappas] och

Björn Hedberg: [överlappar] Tack. (*med ironiskt skratt i rösten. Skratt från publiken*) Du får utveckla om du **vill**, men **mycket** kort.

Karl-Inge Åhäll: Jag kan nog säga att äh inom äh vetenskapen så finns det olika meningar om om det är en fördel eller om det är en nackdel att ha en tektonisk lins. Denna fråga är inte besvarad tror jag av SKB på ett öh entydigt sätt, så att man kan tolka det att det kan vara en fördel och man kan nog också hävda att det kan vara en nackdel.

Åhäll håller sig lugnt och vetenskapligt avvägande.

Moderatorn Hedberg framstår som ovillig att låta diskussionen komma fram. Han ger intryck av ovilja att låta "vanligt folk" tala till punkt. Kanhända kände han sig bara tidspressad. Men efter denna sekvens fortsätter diskussionen mellan olika deltagare i lugn ton i tio minuter till och utan att han påtagligt ingriper. Den konventionella tolkningen av hans avbrott och sättet att skynda på måste bli dels att han inte vill ge utrymme åt alternativa röster, dels att han har en hierarkisk attityd som ser de kritiska invändningarna som ovidkommande i sammanhanget.

Avslutande diskussion

Att tolka attitydyttringar är, som sagt, en fråga om hermeneutik och en fråga om kontext. När det gäller kontexten så rymmer de olika här aktuella sekvenserna en mängd risker för feltolkningar. Som en tillfällig iakttagare av en etapp i en lång process, som dessa utfrågningar utgör, går det inte att veta om, t.ex. en fråga har ställts många gånger förut, och om den svarandes uttråkade reaktion är ett tecken på överlägsenhet eller bara just att han är trött på att behöva gå i svaromål ännu en gång. Det är med andra ord svårt att säga om en arrogant yttring är tecken på just arrogans eller snarare ett tecken på t.ex. sårad yrkesstolthet. Men syftet är som sagt här inte att utröna den "sanna" attityden utan att påvisa att attitydyttringar kan påverka hur ett budskap tas emot. Jag har valt några exempel där kommunikationen störs med avseende på vad som kan sägas vara decorum i den givna situationen. Det sker flera avvikelser från decorum, från den önskvärda attityden till själva dialogen som kan betecknas som saklig och faktaorienterad. Begreppet "genomlysning" annonserar en önskad hållning av öppenhet och orientering mot ett gemensamt mål, nämligen större förståelse av ett komplext problem. Avvikelserna från det önskvärda innebär dels mästrande eller ironiska tonfall, men också (skenbar?) handfallenhet och vädjande osäkerhet. Frågan om det här rör sig om medvetna val eller omedvetna uttryck kan givetvis inte besvaras, men faktum kvarstår att avvikelserna påverkar diskussionen och publikens tolkningsalternativ.

Att som utomstående försöka analysera diskussionsdeltagarnas attityder kan te sig förmätet, men här är det inte frågan om ett kritiskt ifrågasättande av deltagarna utan om en reflektion över det som uttrycks parallellt och utöver de verbala yttringarna och vilken verkan detta kan ha på kommunikationen och interaktionen. Liksom när det gäller tolkningar av andra retoriska objekt finns här inget "rätt" eller "fel" utan det handlar om en hermeneutisk spiral där förförståelsen och tolkning av helhet och delar samverkar till en djupare förståelse av olika nivåer i framställningen.⁵⁰ När det sedan, som här, blir fråga om förmedlingen av denna hermeneutiska process gäller det som alltid att åstadkomma intersubjektivitet, d.v.s. att göra trovärdigt att tolkningen är rimlig – om än inte den enda möjliga.⁵¹ Min ambition har

50 Om förhållandet retorikanalys och hermeneutik se t.ex. Lisa Storm Villadsen, "Fortolkningens rolle i retorisk kritik", i: Hanne Roer & Marie Lund Klujeff (red.), *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik* (København: Hans Reitzels forlag, 2009).

51 Om hermeneutik som tolkningspraktik se Ödman, Per-Johan, *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik* (Stockholm: Nordstedts, 2007).

varit att genom en tydlig empirianalys göra mina bedömningar intersubjektivt förståeliga. För att i möjligaste mån kunna undvika en bias i tolkningen borde framöver fokusgrupper involveras, samt eventuella intervjuer med de inblandade. Men samtidigt kan det som sagt inte vara målet med analysen att komma åt en sanning, att utröna den "sanna" attityden av deltagarna gentemot varandra, ämnet eller situationen. Det bör dock vara möjligt att beskriva de intryck en yttring ger och försöka ringa in vad i yttringen som kan uppfattas som attitydrelaterat. På så sätt skulle man kunna försöka få fram kategorier eller i varje fall ett förslag på kategorier på vilka verbala eller icke-verbala markörer som konventionellt kan tolkas som uttryck för attityder. I de föreliggande exemplen kan man urskilja följande markörer:

Pauseringar och letande efter ord dels som tecken på osäkerhet och en vädjande, bekymrad attityd. Men långa pauser kan också användas som förstärkning, att insistera på att det man säger är viktigt.

Att lägga betoning på varje ord (Åhäll) ger eftertryck och emfas, intensitet, en allvarlig och anklagande attityd.

Ironiskt skratt (Åhäll, Engström) kan markera (skenbar) uppgivenhet men också överlägsenhet.

Ett indignerat, mästrande tonfall markerar en överlägsen, hierarkisk attityd, men kan också tolkas som en förnämad attityd.

Avbrott och överlappande tal kan dels tolkas som iver och engagemang men också som nonchalans och överlägsenhet (Åhagen).

Vilket sammantaget givetvis inte tillåter några som helst generaliseringar eftersom varje yttrande måste ses i sitt sammanhang och samma slags markör kan tolkas som uttryck för ibland diametralt motsatta attityder. Det som dock låter sig sägas så långt är att markörerna liksom val av ord, berättelser och argument förstärker eller försvagar budskapet och att den attityd som man kan tolka in i yttrandena förmedlar känslor och underliggande värderingar, att det betyder något för det intryck talarerna gör om man exempelvis fjärrar sig från situationens decorum.

Det är kort sagt inte bara det som sägs manifest som påverkar utan också det som indirekt förmedlas. För att gå tillbaka till Burke så kan man här se hur deltagarna i dessa dialoger dansar diverse olika slags attityder. Dans är dock en i sammanhanget mindre lämplig metafor då det mera handlar om en kamp där kontroversen, i Billigs mening, understryks genom attitydmarkörerna. Men det mest intressanta är egentligen hur talarna genom sina medvetet eller omedvetet valda attitydmarkörer lätt kan sabotera alla goda föresatser om en rationell dialog och väcka eller bekräfta misstankar om dolda agendor och undanhållande av information. Det är i dessa exempel uppenbart att "attitude matters" i en kommunikationssituation, att talarrens "hur", hennes rent kroppsliga hållning, röst användning, rytm, tempo, gester etc. påverkar tolkningen av det sagda. Och att attitydyttringar innebär ett val, vare sig man är medveten om det eller ej. Redan det faktum att själva situationen var präglad av en strävan efter saklighet och vilja till dialog föreskriver en likaså saklig

attityd till kontrahenten/dialogpartnern. Avvikelser från denna föreskrivna hållning har då givetvis konsekvenser för debattklimatet.

Därmed kan attitydyttringar ses som retoriska medel i paritet med argument, berättelser, troper, ornament etc. Givetvis kan också ett ordval utgöra en attitydyttring. Vi kan ta som exempel uttrycket "i all sin dar" från det andra exemplet ovan. Geologen Karl-Inge Åhäll använder uttrycket två gånger, ena gången uttalat närmast som ett ord och med återhållen emfas och intensitet: "Hur kunde vi iallsindar hamna i ett läge då vi har att välja på att lägga KBS-metoden, eller slutförvaret enligt KBS-metoden, i antingen Oskarshamn eller Östhammar?". Andra gången med betoning på varje stavelse och lätt ironi i rösten: "Hur i all sin dar kunde vi hamna i ett läge, då vi har att välja på två platser med mycket låg sannolikhet för att grundförutsättningen för KBS-metoden är uppfylld /.../?" Båda gångerna används det som ett interrogatio, där det är tydligt att Åhäll tror sig veta svaret och ifrågasätter motståndarsidan. "I all sin dar" är dels brott mot det sakliga, vetenskapliga decorum, i och med att det är ett i sig ironiskt vardagsuttryck. Dels visar det på en nedlåtande attityd som drar ett löjets skimmer över motståndaren. Så både ordval och sättet hur orden uttalas har betydelse för tolkningen av yttrandet. När man väljer förstärkande omskrivningar, emfas, hätska eller ironiska ordval, etc. tillkännager man samtidigt sin hållning till frågan.

Attityd som hållning och inställning till situationen, publiken och saken är helt avgörande för hur budskapet transfereras till mottagaren och hur det tas emot. Därmed skulle man på ett abstrakt plan kunna ansluta sig till Burkes' kategoriska påstående: "The realm of the incipient, or attitudinal, is the realm of 'symbolic Action' par excellence". För analys av konkreta retoriska objekt återstår däremot att se på vilket sätt begreppen attityd och attitydyttring låter sig operationaliseras utan att analysen vare sig blir för generell eller för partikulär. Att attityder utgör en kommunikationsnivå som har central betydelse för talarens framtoning och att hon bör göra sig medveten om de signaler hon sänder ut, står däremot utom tvivel.

Litteratur

- Andersen, Øivind, *I retorikkens hage*, Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- Aristotle, *On rhetoric: a theory of civic discourse* / Aristotle ; newly translated with introduction, notes, and appendixes by George A. Kennedy. New York: Oxford Univ. Press, 1991.
- Bergqvist, Elaine (2008), *Härskarteknik. Den fula vägen till makt*. Stockholm: Mån-pocket
- Billig, Michael, *Arguing and thinking. A rhetorical approach to social psychology*, Cambridge University Press, 2:a utg., 1996.
- Burke, Kenneth, *The Philosophy of Literary Form*. Berkely: University of California Press, 1973.
- Burke, Kenneth, *A Grammar of Motives*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1969.
- Burke, Kenneth "Questions and Answers about the Pentad"; i: *College Composition and Communication*, Vol. 29, No. 4. (Dec., 1978), pp. 330-335. <http://dhawhee.blogs.com/files/questions-and-answers-about-the-pentad.pdf>.
- Bygrave, Stephen, *Kenneth Burke. Rhetoric and Ideology*, London and New York: Routledge, 1993.

- Cicero, Marcus Tullius, *Om talaren*: Bok 2, svensk översättning och kommentarer av Birger Bergh & Anders Piltz, Åstorp: Retorikförlaget, 2009.
- DeFleur, Melvin L. & Frank R. Westie, "Attitude as a Scientific Concept", i: *Social Forces*, Vol. 42, No. 1., Oct. 1963, pp 17-31.
- Hawhee, Debra, "Kenneth Burke and American Studies: A Response to Giorgio Mariani", i: *American Literary History*, vol 21, 2009, Nr 1, pp 123-127, <http://alh.oxfordjournals.org/cgi/reprint/21/1/123>.
- Josephson, Olle, "Talet och texten. Palme Vietnamtal 1965 – och gör paus", i: Christer Åsberg (red.), *Retoriska frågor. Texter om tal och talare från Quintilianus till Clinton*. Stockholm: Norstedts, 1995.
- Lindesmith, Alfred R. & Strauss, Anselm, *Social Psychology*, New York: Dryden, 1956.
- Lindquist, Hans, *Tjänstens grammatik och retorik – om utvecklingen av Burkes pentad till en hexad* (konferenspaper, 2003) <http://www.ehl.lu.se/publications?pid=674>.
- Mahan-Hays, Sarah E. & Aden, Roger C., "Kenneth Burke's 'Attitude' at the Crossroads of Rhetorical and Cultural Studies: A Proposal and Case Study Illustration", i: *Western Journal of Communication* 67 (1) Winter 2003, pp 32-55.
- Mral, Brigitte, "Motståndets retorik: om kvinnors argumentativa strategier", i: *Rhetorica Scandinavica* 27 (2003).
- Mral, Brigitte, "Some Gender Aspects Concerning the Concept of 'Strategic Maneuvering'", i: Peter Houtlosser & Agnès van Rees (eds.) *Considering Pragma-Dialectics*. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum, 2006.
- Mral, Brigitte, "Retorikanalys av medietexter", i: Mats Ekström (red.) *Mediernas språk*. Lund: Liber, 2008.
- Schnauber, Cornelius, *Wie Hitler sprach und schrieb. Zur Psychologie und Prosodik der faschistischen Rhetorik*. Frankfurt: Athenäum, 1972.
- Sigrell, Anders, *Att övertyga mellan raderna. En retorisk studie om underförståddheter i modern politisk argumentation*. Åstorp: Retorikförlaget, 2001.
- Stier, Jonas, *Kulturmöten: en introduktion till interkulturella studier*, 2. uppl. Lund : Student - litteratur, 2009.
- Storm Villadsen, Lisa, "Fortolkningens rolle i retorisk kritik", i: Hanne Roer & Marie Lund Klujeff (red.), *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik*, København: Hans Reitzels forlag, 2009.
- Tannen, Deborah, *Den grälsjuka kulturen. Debatt eller dialog?* Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1999.
- Vigsö, Orla, *Debatten kring slutförvaring av kärnavfall. En studie av argumentationen*, Stockholm: Statens råd för kärnavfallsfrågor, 2009.
- Ås, Berit, *Hersketeknikker*, i: *Kjerringråd. Kvinnepolitisk tidskrift*; 1978:3
- Ödman, Per-Johan, *Tolkning, förståelse, vetende. Hermeneutik i teori och praktik*, 2:a oarb. uppl., Stockholm: Nordstedts akademiska, 2007.